

NEOLOGIZMUSOK HERCEG JÁNOS *IKETÁNIA* CÍMŰ REGÉNYÉBEN

T U R I M Á R T A

„Legújabb, ötödik regényében Herceg János egy képzeletbeli világba, egy elképzelt világba, Iketániába vezet el bennünket, hogy tanúi legyünk az új világ, egy új társadalom megszületésének és létének. A szerző ezalatt a háttérben marad, mint egy krónikás, aki poros aktákból téren és időn kívül idézi vissza a történelmi közjátékot, amely nem is múlt, hanem jövő talán – vagy éppenséggel a jelen –, de az idő (...) kavargó ebben a regényben...” – írja recenziójában Gerold László. Mivel a regény a ma közönségének szól, érthetőnek kell lennie, mai nyelven kell íródnia, s „az archaizálás vagy a neologizálás csak korhangulatot keltő stíluseszköz lehet” (Gaál Edit). Ugyanakkor a szóképzleti adatok minősítése, archaikus, normatív vagy neológ voltuk eldöntése sokszor nem könnyű feladat: a kérdés tisztázására segítségül hívhatjuk *A magyar nyelv értelmező szótárát*, a *Magyar értelmező kéziszótárt*, valamint az *Idegen szavak és kifejezések szótárát*. A három kulcsfontosságú könyvre támaszkodva próbáltam én is eleget tenni a címben kijelölt feladatomnak: megkeresni és csoportosítani az *Iketániában* fellelhető neologizmusokat.

Lőrincze Lajos írja a *Nyelv és élet* című könyvében, hogy „... új szavak, új kifejezések mindig keletkeznek a nyelvben, a nyelv szókézlete állandóan bővül (s változik)”. Természetesen ugyanez vonatkozik (még hatványozottabban) költőink, íróink nyelvére is, főleg akkor, ha például egy-egy novella, regény cselekménye a jövőben játszódik. Olvasóit Herceg János „a Haladás kétezer-négyszázadik évébe” kalauzolja el, s már ez a tény is jelzi, a jövőt festő írónak törekednie kell a neologizálás nyelvi lehetőségeinek kihasználására, vállalva azt, hogy új szavai nem biztos, hogy a jövő nyelvének valódi szavai lesznek, hiszen erről a nyelvről semmi konkrétat nem tudunk, nem állíthatunk.

Az új szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok megalkotásával elsősorban a szókinccs felrészítését, gazdagodását segítik elő mindenekelőtt az írók, hiszen a nyelv hagyományos kézlete nem mindig elegendő ahhoz, hogy új gondolatokat, a társadalmi viszonyok fejlődését is tükröző szavakat, szó szerkezeteket

írjanak le. A „művészi neologizálás” (Gaál Edit) legjellemzőbb eszköze a neologizmusok használata.

A neologizmusok fajait számba véve a Herceg-regényben a legtöbb a *fogalmi neologizmus*, valamely új fogalmat megnevező szó vagy kifejezés, amely a még ismeretlen jelenségek, tárgyak elnevezésére szolgál, ezért jön létre. A fogalmi neologizmusok az *Iketániában* egy kivétellel összetett szavak, amelyek az összetétel tagjaira lebontva külön-külön ismertek, de összetett szóként a szótárakban nem fordulnak elő, s együtt neologizmusok. „Bally szerint az összetett szó olyan virtuális szintagma, amely az összetételen keresztül aktualizálódva új fogalom jelölőjévé válik” – mondja Benedek Nándor a *Nyr.* 1984. évf. 4. számában megjelent cikkében. Előfordul, hogy a „szóújítás” nem összetett szó, hanem lazább grammatikai viszonyban álló két vagy több szó, illetve szó szerkezet.

Hogy a hosszú lista ne álljon itt önmagában, átvettem egyáltalam igen hasznosnak és célszerűnek tartott felosztást a *Mai magyar nyelvünk*ből, s ennek alapján fogalomköri csoportosításban írom le a bemutatandó anyagot.

1. VILÁGNÉZET, IDEOLÓGIA, POLITIKAI ÉLET; IKETÁNIA SZERKEZETI, SZERVEZETI FELÉPÍTÉSE, INTÉZMÉNYEI

- az aggok és árvák minisztere („Az aggok és árvák minisztere könnyes szemmel állt fel.”) 57. oldal
- bibliai állapotok („... már csak ez az ország tart ki csökönnyösen a bibliai állapotok mellett...”) 23. oldal
- a boldogság minisztere („A boldogság minisztere persze nő volt és fiatal...”) 38. oldal
- dinasztikus megszólítás („... kérdezte Egon, nagy ívben megkerülve a dinasztikus megszólítást éppúgy, mint a családiast.”) 48. oldal
- diplomáciai kirándulás („... ideje nagy részét vadászatokon és diplomáciai kirándulásokon töltötte...”) 13. oldal
- énekesbrigádok („... az énekesbrigádok hol itt jelentek meg, hol ott...”) 85. oldal
- a fejlődés beláthatatlan tengere („Iketánia hajója nem kevés ellentmondással megterhelve haladt a fejlődés beláthatatlan tengerén.”) 80. oldal
- forradalmi urbanizmus („... ennyi felesleges időtöltést nem engedhet meg magának a forradalmi urbanizmus...”) 37. oldal
- holdbéli birodalom („Tartsd szemmel a holdbéli birodalom küldöttjét!”) 62. oldal
- kollektív gyónás („... olyan volt egy-egy ilyen értekezlet, mint valami nyilvános és kollektív gyónás...”) 69. oldal

- koronás karosszék („... Anna már felugorva a koronás karosszékéből, kiparancsolta az alabárdosokat...”) 20. oldal
- külügyi titkárnő („... tetszett neki a külügyi titkárnő...”) 80. oldal
- külügyi vendégjáték („De a külországokban ugyancsak jó húzásnak mutatkozott Annának ez a külügyi vendégjátéka.”) 44. oldal
- megváltó urbanizmus („Éljen a megváltó urbanizmus!”) 9. oldal
- mintaállam („Mintaállam megszervezésére vállalkoztunk...”) 57. oldal
- parasztkirályság („... szeretnéd megbuktatni ezt a boldog parasztkirályságot!”) 19. oldal
- a parasztkirályság bírósága („... Sandert meg államellenes eszmék terjesztéséért ítélte el a parasztkirályság bírósága.”) 9. oldal
- politikusok madártávlat („S közben mindent közelről láttak, nem a fizetett politikusok madártávlatából...”) 43. oldal
- segédtitkárnő (... harmadosztályú segédtitkárnői minőségében oly elbűvölően gyakorolta ezt a hülye diplomáciai zsargont...”) 44. oldal
- a szabadidő minisztere („A szabadidőminisztere, Helaskoinen, egy ábrándos szemű finn...”) 37. oldal
- zsarnokállam („Királyotok meg egy másik, semmivel sem jobb zsarnokállamban kapott ezalatt menedékjogot.”) 62. oldal

2. A KOR TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEI, VÍVMÁNYAI

- hálófülkés helikopterek („...bocsássunk hálófülkés helikopteret a fiatalok rendelkezésére...”) 39. oldal
- holdbéli ember („... el se tudja képzelni azt a koncertet, amelyet a holdbéli ember élvez...”) 81. oldal
- holdemberek („... csupán földközelen lett giccses a szavakkal festett tájkép a holdemberek életével...”) 80. oldal
- holdlakók („A holdlakók öt-hatszáz évig élnek...”) 24. oldal
- léghajtásos gépkocsi („... a közös garázsban mindenkinek ott állt a maga léghajtásos gépkocsija...”) 80. oldal
- léghajtásos helikopterek („Az én léghajtásos kis helikopterem erre igazán nem alkalmas.”) 83. oldal
- léghajtásos kocsi („... beült a kis léghajtásos kocsiába...”) 67. oldal
- összkomfortos helikopterek („... egyelőre mégse összkomfortos helikopteret kellene akarnunk.”) 39. oldal
- sáskaember („... felhívták az irodába, ahol egy sáskaember várt rá...”) 88. oldal
- uránhamu („Majd hamut szórunk a fejükre, uránhamut...”) 83. oldal
- üvegcipő („... léptei úgy csengtek a széles folyosó nagy kockás kövein, mintha üvegcipőben járt volna...”) 27. oldal

3. MUNKAKÖRÜLMÉNYEK, MUNKAFOLYAMATOK, MUNKAERKÖLCS; A MINDENNAPI ÉLET ESEMÉNYEI, JELLEMZŐI, HASZNÁLATI ÉS KÉNYELMI ESZKÖZEI

- gyümölcskolhozok („Így jöttek létre a gyümölcskolhozok az elhagyott földeken.”) 68. oldal
- az idő végtelen tengere („... hajója ebben a végzetes percben gazdátlanul szeli a vizet az idő végtelen tengerén...”) 89. oldal
- kéjgyönyör („... azért, hogy ez az érzés kéjgyönyör legyen...”) 22. oldal
- kovácslány („... úgy sajnálta azt a szegény kovácslányt...”) 47. oldal
- kukkantó („... beszél a kukkantón az ügyeletes börtönőr...”) 21. oldal
- szükségleves („... osztotta kondérból a szükséglevest a szegényeknek.”) 45. oldal

Az előbbi három csoport közül az elsőbe került a legtöbb szó; az ebbe a rendkívül összetett és kiterjedt fogalomkörbe tartozó szavak meghatározzák Iketánia – a jövőbeli ország – jelenét, megpecsételik sorsát, és egyáltalán jelzik, melyek azok az új szavak, szóösszetételek, szókapcsolatok, amelyekkel jellemezni lehet az ország belső viszonyait és a más országok felé mutatott arcát, mai szóhasználattal élve: bel- és külpolitikáját.

A három fogalomkörbe tartozó szavak (egy kivétellel: kukkantó) vagy szóösszetétel útján jöttek létre vagy grammatikai kapcsolatuk révén valamilyen szószerkezetet alkotnak. A fogalmi neologizmusok között a leggyakoribb a szóösszetétel, vagyis az olyan szóalkotási eljárás, amelynek során két vagy több szót egy új szóvá illeszthetünk össze. A nyelvészek szerint az összetétel ma a szóképzésnél is „életrevalóbb”, és ahogyan Benedek Nándor mondja: „az összetett szók alkotásában nyelvünk egyáltalán nem »válogatós«; (...) néhány produktív képzőt leszámítva ma a szóalkotás fő irányvonala az összetétel.”

Jelentésbeli neologizmusnak tekinti a szakirodalom a régi szónak új jelentésben való felújítását. Az *Iketániában* ezek között egyaránt előfordulnak egyszerű és összetett szavak, sőt szókapcsolatok is. Mivel a felhasznált szavak mai nyelvünkben más jelentésben használatosak, Herceg idézőjellel vagy nagy kezdőbetűs írással jelzi, hogy más jelentésről van szó, vagy valamilyen formában magyarázatot fűz hozzájuk.

- Anya („Itt meg senki, csak Anya meg én.”) 73. oldal („Én máris látom Anyát...”) 87. oldal („...és Anyának majd könny futja el a szemét...”) 87. oldal.
- fegyverbarátság (A *Magyar értelmező kéziszótár* szerint „katonai szövetsége-sek között a közös harcok során kifejlődött bajtársi, baráti érzés, bajtársiasság”)

(„...a kis Iketánia megpecsételi fegyverbarátságát a hatalmas birodalommal...”) A regényben szó sincs közös harcokról, csak a két ország kereskedelmi kapcsolatairól.

- Haladás („...a Haladás kétezer-négyszázadik évében...”) 8. oldal
- parancsnoki híd („...egy kis kerekeken járó irodaház parancsnoki hídjáról irányították a robotgépek munkáját...”) 87. oldal
- pedigré („...az igazgatónak rossz pedigréje volt, atyja falusi kántortanító volt...”) 7. oldal

A szótárak szerint a pedigré „Áll/Tenyészállat származási lapja.”

- pirula („Egy-két pirula komplett ebédnek felel meg. Benne volt a leves, a hús és a sütemény íze és tápértéke.”) 8. oldal
- („A jószág nevelése és hizlalása is merőben felesleges, mert a pirula hús, is, kenyeret is pótol.”) 10. oldal

A pirula szótári értelemben golyócska alakú gyógyszer.

- urbánusok („– Bánjunk óvatosan a szavakkal, polgártársak – jegyezte meg egy sápadt, vörös hajú fiatalember (...), aki valamely kelet-európai gettóból került e parasztkirályságba, s azonnal csatlakozott az urbánusokhoz.”) 37. oldal

A szótárak szerint az urbánusok: „urbánus írók, Mo.-on kül. a 30-as, 40-es években”.

Képzők segítségével az írók gyakran produkálnak olyan szavakat, amelyek az általuk „megszerkesztett” formában nem fordulnak ugyan elő az említett szótárakban, de egyik-másik termékeny képzőnek köszönve használatuk már egészen mindennapinak tűnik.

- bokázás („És a sok hapták, az örökös bokázás...”) 54. oldal A szótár szerint: bokázik ige

bokázó mn és fn

- madárszerű („...előreálló fogsora madárszerűvé tette.”) 39. oldal
- operettszerűség („...szeretné a jelenet operettszerűségét megkerülni.”) 20. oldal
- protokollszerű („Talán épp maga lenne alkalmas egy ilyen tájékozódó vizitre, amíg a protokollszerű látogatást elő nem készítjük...”) 83. oldal
- sáskaszerű („...hátrapasszolta a mögötte álló kíséret tagjainak, akik szintén sáskaszerűek voltak...”) 61. oldal

A szakirodalomból tudjuk, hogy az idegen szavak, kifejezések, szószerkezetek önmagukban nem neologizmusok, hiszen ismertek, benne vannak az *Idegen szavak és kifejezések szótárában*, de halmazuk neologizáló stílushatást vált ki. Herceg János ebben a kisregényében is hű maradt önmagához, rengeteg idegen (francia, angol, latin, német) szót használ, amelyek itt – halmozott formában – stílusesszövekként szolgálnak.

Íme ízelítőül néhány: agent provocateur; anno decimál; chevalier sans peur et sans reproche; fait accompli; gentlemen's agreement; hallo, boy; klein, aber herzig; midinett; vitam et sanguinem...

Egy helyütt a szöveggörnyezetből ki is tűnik, hogy a megfelelő szószervezetet csak azért írja le, hogy az idegen szavak egymásutánosságával érjen el bizonyos hatást, ha nem is tudják/tudjuk, mire vonatkozik a szóhalmaz: „Egy sereg szakkifejezést használt, mint amilyen az eszköptálás flexibil rebalan-sza, amit senki sem értett, de teljes jóhiszeműséggel egyszerűen tudomásul vett.”) 80. oldal

A világ valamely nyelvében élő szavak mellett Herceg úgynevezett „hangfantázia”-szavakat is beékel regényébe, mesterséges nyelvet alkot az idegen bolygó nyelvének érzékeltetésére. Ezeket a szavakat, mondatokat többnyire lefordítja magyarra, vagy a szöveggörnyezetből jöhetünk rá jelentésükre.

„– Zing gang vong! – mondta a vendég mély, érces férfihangon. – No kadere vong sum sum!

(...)

– Azt mondja, Iketánia, ha területre nézve nem is, rendszerében nagy ország, amelyet a szomszédos Hold népei nagyra becsülnek.” 61. oldal

„– Zia müala ven, tütütü! – kiáltott fel már-már az udvarlás hangján a sáskaember, mert tetszett neki a külügyi titkárnő, az ilyesmit megérik a nők.” 80. oldal

A stilisztikai felhasználás szempontjából vannak olyan ‚egyszer mondott’ új szavak, amelyekkel megalkotójukon kívül más nem él, tehát az író egyéni szókincsébe tartoznak. Az alkalmi vagy egyszeri neologizmusok közé tartozik az alábbi három káromkodás is:

– lóapafi („– Lóapafi – legyintett a belügyminiszter, mert nem akart ordenáré lenni.”) 61. oldal

– hólüle; ebóvele („Hólüle – gondolta magában a rabok őre, s még hozzátette: ebóvele, mert megboldogult mamája rendezetlen vallású volt...”) 14. oldal

Herceg hapax legomenonja a regény címét viselő ország neve is: „Iketánia – mert ez volt az ország neve – csaknem a semmiből született.” (7. oldal)

A könyvben szereplő másik két királyság szintén Hercegnek köszönheti a létezését, nevét: „Hollstein *Benelaun*nak olcsóbban adja az önök áruját, mint nekünk. S jöllehet az is testvérország, az ilyesmi mégsem megengedhető eljárás. Kémeink közölték, hogy Hollstein gyanús üzelmeket folytat. Már van is *Báva* királyságban egy több ezer holdas birtoka...” (77. oldal)

Még két olyan új szó fordul elő a regényben, amely az író képzeletvilágának „termése”:

- aparatcsik („Az említett aparatcsik azt mondta, hogy Da-vi-dav őfelsége személyesen szavatolja testi épségünket.”) 95. oldal
- hegyesül (beszél) „Nálunk azt mondják, beszélj hegyesül, hogy az egész világ megértsen.” 61. oldal; új nyelvre vonatkozik tehát az új kifejezés.

Említettük, hogy az újonnan keletkezett államok új nevet kaptak az írótól, ezek után már az is természetes, hogy új tulajdonnevekből képzett és összetett származékok is létrejöhetnek:

- iketániaiak („...a fekete-sárga megszállás idején szorgalmasan dolgoztatok az imperialistáknak! – érveltek az iketániaiak.”) 62. oldal
- bávai kenderültetvény („Abban egy pillanatig sem kételkedett, hogy Hollstein bávai kenderültetvénye mese a holdban.”) 82. oldal

A tulajdonneveknél maradványoknál maradva szólnunk kell a *tulajdonnévi neologizmusokról* is. Az *Iketániában* szereplő legtöbb névről megállapíthatjuk, hogy nem neologizmusok, hanem ahogyan Gaál Edit is írja tanulmányában: „...az egységes világállam koncepciójának megfelelően a legváltozatosabb eredetű neveket sorakoztatja fel az író. Ezeknek döntően közös jellemzőjük, hogy mai nevek.” (A Herceg-regényben: Hollstein, Mimi, Todorosku, Nicolini, Varga, Grandier, Volkov, Helaskoinen, Schmidt...) Neologizmusnak tekinthetők viszont a más bolygóról származók hangfantázia-nevei:

- Da-vi-dav („– És Da-vi-dav őfelsége kiül a palotája elé hegedülni, az őt körülvevő gyengéd fátyolfelhők kórusa meg halkán kíséri...”) 83. oldal
- Lim-lom-ló („– Ezt Benelautól olcsóbban megkapom! – mondta Lim-lom-ló...”) 62. oldal
- Bang-vang-nang („...szóvá tette egy alkalommal, a nagy Bang-vang-nang kormányelnök ígéretéért.”) 80. oldal
- Cin-can-cun („– Nekünk csak faunánk van! – mondta könnyed fölénnyel Cin-can-cun...”) 81. oldal

A rövidségekre való törekvés eredményeként a köznyelvben éppúgy, mint az irodalmi nyelvben igen elterjedt a *mozaikszók* használata. Az *Iketániában* két új tulajdonnévi betűszó fordul elő, amelyeknek csak a regénykeretben van értelmük, jelentésük, azon kívül érthetetlenek, megfejtethetetlenek lennének.

- ICET („Az új ország: ICET – International Corporation Evolution Trust –, népiesen és fonetikusán: Iketánia...”) 50. oldal
 – KÜ („Semmiben sem volt olyan egységes a KÜ – Központi Ügyelet –, mint a hadsereg megszüntetésében.”) 53. oldal

Összegezőként még elmondhatjuk, hogy a neologizmusok – mint ahogyan a bemutatott példaanyag is illusztrálta – túlnyomórészt főnevek, illetve olyan összetett szavak, amelyeknek elemei a mai magyar nyelvben is megtalálhatók, s csak együtt hatnak újszerűnek. A többi szófaj csak a főnevek származékaként fordul elő. Az új szavak tehát – a hangfantázia-szók kivételével – az érthetőségnek vannak alárendelve. Hogy a Herceg-regényben előforduló neologizmusok mennyire épülnek majd be a szókincsünkbe, mennyire gazdagítják/gazdagíthatják a jövő nyelvét, majd az idő mutatja meg.

IRODALOM

1. *A magyar helyesírás szabályai.* (Tizenegyedik kiadás). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986
2. *A magyar nyelv értelmező szótára* (7 kötet). Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1959–1962
3. Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1974
4. Benedek Nándor: Néhány adat a mai magyar nyelv szókincsének szerkezeti elemzéséhez. *Nyr*, 1984. 4. szám
5. Bokor József: A szókészleti archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez. *Nyr*, 1985. 2. szám
6. Fábíán Pál–Szathmári István–Terestyéni Ferenc: *A magyar stilisztika vázlat.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1958
7. Gaál Edit: A művészi neologizálás (Rácz–Szathmári szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1980)
8. Grétsy László: *Mai magyar nyelvünk.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1976
9. Herceg János: *Iketánia.* Forum, Újvidék, 1987
10. Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet.* Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1953
11. *Magyar értelmező kéziszótár A–Zs.* Akadémiai Könyvkiadó, Budapest, 1972
12. Martinkó András: A nyelvi archaizálás kérdéseiről. *Nyr*, 1954. 5–6. szám
13. Szathmári István szerk.: *A magyar stilisztika útja.* Gondolat, Budapest, 1961
14. Terestyéni Ferenc szerk.: *Nyelvtan – stílus – szónoklás.* Kossuth, Budapest, 1960
15. Vértes Edit: Új szavak jelentkezése a szövegben. *Mny*, 1981. 3. szám
16. Zolnai Béla: *Nyelv és stílus.* Gondolat, Budapest, 1957